

KƏMALƏ HAQVERDİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
h.kemale86@yahoo.com

DİLÇİLİK TARİXİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT PROBLEMİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, linqvokulturologiya, semiotik sistemlər, dialektik vəhdət, koqnitiv dilçilik

Ключевые слова: язык, культура, лингвокультурология, семиотические системы, диалектическом единстве, когнитивная лингвистика

Key words: language, culture, linguoculturology, semiotic systems, dialectic unity, cognitive linguistics

Müasir dövrdə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə qarşılıqlı təsiri problemi dilçi və mədəniyyətşünaslar arasında mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır. Buna səbəb hər iki təzahürün, yəni həm dilin, həm də mədəniyyətin çoxaspektli, struktur və funksional baxımdan rəngarəng olmasıdır. Bu problemin tədqiqi tarixinin nəzərdən keçirilməsi dilçilik və mədəniyyətşünaslıq tarixində dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə bir-birinə zidd iki mülahizənin olduğunu söyləməyə imkan verir. Birinci mülahizənin tərəfdarları dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, eləcə də onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini inkar edirlər. Onların fikrincə, dil və mədəniyyət öz məzmun və funksiyalarına görə fərqli təzahürlərdir və bu təzahürlər arasında heç bir bağlılıq yoxdur. Çünki mədəniyyəti insanın əldə etdiyi nailiyyət hesab etmək mümkündürsə, dil haqqında bunu söyləmək olmaz. Bu qəbildən olan tədqiqatçılar dilin immanent sistem olması, yəni sosial, mədəni və digər şərtlərdən asılı olmayaraq yalnız öz xüsusi qanunları ilə idarə olunan bir sistem olmasından çıxış edir. Məsələn, O.V.Timaşevaya görə, dil yalnız öz xüsusi qaydalarına tabe olan sistemdir (9, 71). Qeyd etmək lazımdır ki, dil və mədəniyyəti bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fərqli təzahürlər kimi təqdim edən bu yanaşma dilçilikdə və mədəniyyətşünaslıqda geniş yayılmamışdır.

Tədqiqatçıların ikinci qrupu belə bir mülahizəni müdafiə edir ki, dil və mədəniyyət fərqli təzahürlər olsa da, onların arasında qarşılıqlı əlaqə var. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə belə yanaşma ümumi dilçiliyin banisi V. fon Humboldtun dilçilik görüşlərinə əsaslanır. Məhz V. fon Humboldt dünyaya xüsusi baxış vasitəsi ilə dildə öz əksini tapan mədəniyyətin milli xarakteri barədəki ideyanı əsaslandırdı. Onun fikrincə, dil və mədəniyyət müstəqil fenomenlər olsa da, dil və mədəniyyətin ontoloji birliyini təmin edən dil işarələrinin mənası vasitəsi ilə bir-birinə bağlanırlar.

Doğrudan da, məhz dilin sayəsində əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış bilik və bacarıqların mənimsənilməsi və sonrakı nəsillərə ötürülməsi baş verir.

V.Humboldtta görə, “xalqın dilinin ruhi xüsusiyyəti və quruluşu bir-birinə elə dərindən nüfuz edir ki, onlardan biri mövcuddursa, digərini ondan hasil etmək olar. Əqli fəaliyyət və dil təkcə onların hər ikisini təmin edə bilən formalar yaradılmasına imkan verir. Dil xalq ruhunun xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur, xalqın ruhu onun dilidir – daha çox eynilik təşkil edən bir şey təsəvvür etmək çətindir. Onların vahid və bizim anlayışımız üçün əlçatmaz olan mənbədə hansı yolla birləşməsi bizim üçün izahedilməz qalır” (2, 141).

V. fon Humboldtun bu fikrinə münasibət bildirən R.Topkaya yazır ki, Humboldttdakı dil-təfəkkür birliyini bir az açmaq lazımdırsa, bunu dil və təfəkkürün eyniliyi kimi başa düşmək olmaz. Dil ilə təfəkkür bir-birinin eyni deyil. Burada dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı təsirdən söhbət gedir (4, 63). V. fon Humboldtun dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi barədəki mülahizələrini (6) aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 1. Maddi və mənəvi mədəniyyət dildə təəcəssüm olunur; 2. Hər bir mədəniyyət millidir, onun milli xarakteri dünyaya xüsusi baxış vasitəsi ilə dildə ifadə olunur; 3. Dilin daxili forması xalqın ruhunun, onun mədəniyyətinin ifadəsidir; 4. Dil insan və onu əhatə edən aləm arasında vasitəli həlqədir.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti mürəkkəb və müxtəlif aspektli olduğundan bu problemin həllində fərqli yanaşmalar müşahidə edilir. Tədqiqatçıların bir qrupu belə nəticəyə gəlir ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bir istiqamətli hərəkətdən ibarətdir. Onların fikrincə, dil real gerçəkliyi əks etdirdiyindən və mədəniyyət insanı əhatə edən real gerçəkliyin ayrılmaz hissəsi olduğundan dilə mədəniyyətin sadə inikası kimi baxmaq lazım gəlir. Həqiqətən də, mədəniyyət dilə təsir göstərmək gücündədir. Funksional üslubiyyətə aid yazılmış tədqiqatlar bunu aydın şəkildə göstərir. Dil və mədəniyyət probleminə belə yanaşmanın çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, bu yanaşma dilin mədəniyyətə necə təsir göstərməsi barədə heç nə demir və bu problem toxunulmamış qalır. Bunu nəzərə alan V.V.Vorobyev yazır ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin öyrənilməsi ilə bir çox tədqiqatçılar məşğul olsa da, bu problem hələ də öz aktuallığını qoruyur. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından işlədilən bir çox ifadələri də (dil mədəniyyətin ifadə üsuludur; dil mədəniyyətin komponentidir; dil mədəniyyətin hissəsidir; dil mədəniyyətin tərəfidir və s.) uğurlu hesab etmək olmaz (5, 4).

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə digər baxış mədəniyyətin dilə deyil, dilin mədəniyyətə təsir göstərməsi fikrini müdafiə edir. Dil və mədəniyyət probleminə belə yanaşmanın ən böyük nümayəndələrindən biri E.Sepirdir. E.Sepirə görə, dil “sosial gerçəkliyi” qavramaq üçün rəhbərlikdir. İctimai elmlərlə məşğul olan alimlər dillə, adətən, az maraqlansalar da, o

bizim sosial problemlər və proseslər haqqındakı təfəkkürümüzdə güclü təsir göstərir. İnsan varlığı, adətən, güman edildiyi kimi, tək-cə obyektiv aləmdə və tək-cə ictimai fəaliyyət aləmində yaşamır. İnsan xeyli dərəcədə yaşadığı cəmiyyət üçün ifadə vasitəsi olan konkret dilin hakimiyyəti altında olur. İnsanın gerçəklikdə dilin köməyi olmadan səmtləşməsinə və dilin ünsiyyət və təfəkkürün spesifik problemlərini həll etmək üçün sadəcə təsadüfi vasitə olmasını güman etmək tamamilə səhvdir. Faktlar şahiddir ki, “real aləm” xeyli dərəcədə həmin cəmiyyətin dil normaları əsasında şüursuz olaraq qurulur (2, 474). E.Sepirin ardıcılı B.Uorf da dil və mədəniyyət tandemində dili aparıcı hesab edir. B.Uorf dil, yaxud mədəniyyət normasının ilkin olması problemi ilə bağlı yazır ki, əsasən, onlar bir yerdə inkişaf edir, həmişə bir-birinə təsir göstərir. Lakin bu qarşılıqlı təsirdə dilin təbiəti bu qarşılıqlı təsirin sərbəstliyini və çevikliyi məhdudlaşdıran, onun inkişafını müəyyən ciddi yollarla istiqamətləndirən faktordur (2, 475).

Bu yanaşma tərəfdarlarının fikrinə görə, dil həmin dildə danışan xalqın düşüncə üsulunu şərtləndirir və real aləmin dərk edilmə üsulu dərk edən subyektlərin hansı dildə fikirləşməsindən asılıdır. Bu yanaşma digər tədqiqatçıların (L.Veysgerber, D.Olfrid, C.Kerrol, D.Hayms və başqaları) əsərlərində daha da inkişaf etdirildi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə bu yanaşmanın tərəfdarları olduğu kimi, əleyhdarları da var. D.Dodd, T.V.Kolşanski, R.M.Uayt, E.Hollenşteyn kimi alimlər bu yanaşmanın əleyhinə çıxır. Görkəmli rus alimi B.A.Serebrennikov bu yanaşmanı kəskin tənqid edir. O, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsində aşağıdakı arqumentlərə əsaslanmağı məqsədəuyğun hesab edir: 1. Anlayışların mənbəyini bizi əhatə edən gerçək aləmin əşya və təzahürləri təşkil edir. İstənilən dil mənşə baxımından dünyanı yaradan müstəqil qüvvə deyil, ətraf aləmin insan tərəfindən əks edilməsidir; 2. Dil insan orqanizminin quruluşunun xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə uyğunlaşmışdır, lakin bu xüsusiyyətlər canlı orqanizmin ətraf aləmə uzunmüddətli uyğunlaşması nəticəsində meydana gəlmişdir; 3. Dilxarici kontiniumun qeyri-bərabər üzvlənməsi dilin nominasiya dövründə meydana çıxır. Bu, qədim dövrlərdən miras qalmış assosiasiyaların müxtəlifliyi və dil materialının fərqliliyi ilə izah olunur (10, 125).

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə başqa bir yanaşmaya görə, dil və mədəniyyət dialektik vəhdət təşkil edir, bir-birindən asılı olub, bir-biri ilə daimi qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Başqa sözlə, dilin mövcudluğu mədəniyyətin, mədəniyyətin mövcudluğu isə dilin olmasını şərtləndirir. Lakin bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, həm dil, həm də mədəniyyət bir-birindən fərqlənən semiotik sistemlər olaraq qalırlar. Problemə bu baxımdan yanaşdıqda deyə bilərik ki, dil mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi, onun əsas qavranma alətidir. Çünki dil milli mentallığın

özünəməxsus cizgilərini ifadə edir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminə belə yanaşma koqnitiv dilçiliyin əsas istinad nöqtələrindən biridir.

Koqnitiv dilçiliyin cərəyanlarından biri olan linqvokulturologiya dil və mədəniyyəti vəhdətdə qəbul edir və araşdırmalar bu iki fenomenin qarşılıqlı əlaqəsi müstəvisində aparılır. V.A.Maslova dil və mədəniyyəti bir-birindən fərqlənən semiotik sistemlər kimi qəbul edir və onlar arasındakı uyğun cəhətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

1. Mədəniyyət də dil kimi insanın dünyəgörüşünü özündə əks etdirən təfəkkür formasıdır; 2. Mədəniyyət və dil bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcuddur; 3. Mədəniyyət və dilin subyektləri həmişə fərd, yaxud ictimaiyyət, şəxsiyyət, yaxud cəmiyyətdir; 4. Normativlik həm dil, həm də mədəniyyət üçün ümumi olan cəhətdir; 5. Tarixilik dil və mədəniyyətin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir; 6. Həm dilə, həm də mədəniyyətə “dinamiklik - statiklik” antinomiyası xasdır (7, 58-59).

Dil və mədəniyyət arasında yaxınlıqla bərabər müəyyən fərqlər də müşahidə olunur: 1. Dildə bir fenomen kimi kütləvi adresata istiqamətlənmə mexanizmi üstünlük təşkil edirsə, mədəniyyətdə elitarlıq qiymətləndirilir; 2. Mədəniyyət dil kimi işarələr sistemi olsa da, o öz-özünü təşkil etmək qabiliyyətinə malik deyil; 3. Dil və mədəniyyət ayrı-ayrı semiotik sistemlərdir (7, 59). Son dövrlərdə dilçilik və linqvokulturologiyaya dair tədqiqatlarda mədəniyyətin dilə təsiri aşkar fakt kimi qəbul olunur. Dünya dilləri bir-birindən kifayət qədər çox fərqlənir ki, bu dil fərqləri həmin dillərin mövcud olduğu və inkişaf etdiyi mədəniyyətlərdəki adət-ənənə və rəftar maneraları ilə əlaqəlidir. Dünyanın bütün dillərində sözlər konnotativ semantika (məsələn, ekspressiv-emosional, subyektiv münasibət, qiymətləndirmə çaları və s.) ilə fərqlənir ki, bu da mədəniyyətlər arasındakı fərqi göstərir. Məhz konnotativ semantikaya görə bir çox leksik vahidlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi böyük çətinlik törədir. Dildəki frazeoloji vahidlər, demək olar ki, tərcümə olunmur. Ayrı-ayrı dillərdəki ekvivalenti olmayan sözləri (yerli mədəniyyətin spesifik təzahürlərini ifadə edən sözləri) də bu sıraya aid etmək olar. Məsələn, ərəb dilində dəvə ilə bağlı leksik vahidlərin ingilis dilində qarşılığını axtarıb tapmaq mümkün deyil. Eləcə də, eskimo dilindəki qarla bağlı leksik vahidləri fransız dilinə tərcümə etmək kifayət qədər çətinidir. Bu, həmin xalqların mədəniyyətinin fərqli şəkildə formalaşması ilə bağlıdır. Hətta eyni dil ailəsinə daxil olan dillərdə də belə çətinliklər müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində *meşə* sözü “çoxlu ağac bitmiş geniş sahə” mənasındadır (1, 306). Bundan əlavə, şivələrdə “meşə” mənasında *orman* sözü də müşahidə olunur. Bu söz əlavə mənə çalarına malik deyil və yalnız “meşə” mənasında işlənir. Dilimizdə meşənin növlərini göstərən leksik vahidlər yoxdur. Azərbaycan dilinə qohum olan Tuva dilində “meşə” anlayışı meşənin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif sözlərlə verilir.

Məsələn, *ezim* “iynəyarpaqlı meşə”, *arıq* “çay vadisində meşə”, “enliyarpaqlı meşə” (müq. et: *xadıynıq arıq* “qayınağacı meşəsi”), *arqa* “dağda olan meşə” (müq.et: *arqa çer* “meşəlik yer”). Digər bir türk dili olan yakut dilində “meşə” anlayışı daha çox *oyuur* sözü ilə ifadə olunur. Bu dildə “meşə, tayqa” mənasında *tıa*, “meşə” mənasında *tübe* sözü də işlənir. Bu dilin dialektlərində “dağdakı meşə” mənasında işlənən *sis* sözü özünü göstərir ki, həmin sözü Orxon-Yenisey abidələrində eyni mənada işlənən *yış* sözü ilə müqayisə etmək olar (8, 127).

Buradan aydın olur ki, hətta Azərbaycan dilinə qohum olan dillərdə meşənin növlərini bildirən sözləri Azərbaycan dilinə bir söz ilə tərcümə etmək mümkün deyil, həmin sözləri yalnız təsvir yolu ilə çevirmək olar. Məhz bu cəhətlər xalqların mədəniyyətinin, dilinin bir-birindən fərqlənməsini şərtləndirir. Görkəmli türk dilçisi D.Aksan bu münasibətlə yazır ki, bir xalqın yaşayış tərzini, inanclarını, adətlərini, dünyagörüşünü, çeşidli xüsusiyyətlərini və hətta tarix boyunca bu cəmiyyətdə meydana gələn müxtəlif hadisələrlə bağlı heç bir məlumatımız olmasa, yalnız dilçilik tədqiqatları ilə, bu dilin söz varlığının, söz xəzinəsinin dərinliyinə enərək bütün bu məsələlərdə çox dəyərli məlumatlar və əsaslı faktlar əldə edə bilərik. Eyni şəkildə, bir anlığa təkə dili tədqiq edərək, müəyyən bir dilin müəyyən bir dövrünə aid bir mətnini yalnız yad ünsürlər və yad təsirlər baxımından tədqiq edərək həmin dili danışan toplumun həmin müddət içərisində hansı mədəni hərəkətlərə səhnə olduğunu, hansı xarici təsirlər altında qaldığını sübut edə bilərik (3, 65).

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi barədə yuxarıda söylədiklərimizi ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Dil mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi, onun mənimsənilməsinin əsas alətidir. Mədəniyyət “dil cildi”ndə mövcud olur və inkişaf edir. Dil mədəniyyətə xidmət edir, lakin onu təyin edə bilmir. Dil milli mentalitetin əsas cizgilərini özündə ehtiva və ifadə edir.
2. Dil dünyanın ilkin konseptləşməsinin universal forması, əcdadlarımızdan bizə miras qalmış mədəniyyətin tərkib hissəsi, mədəniyyəti əxz etmənin aləti, dünya haqqında mədəni informasiya və biliklərin ifadəçisi və qoruyucusudur.
3. Dil təkə mədəniyyətdə olanı adlandırmır, yaxud ifadə etmir, eyni zamanda mədəniyyəti formalaşdırır və özü mədəniyyətlə bir yerdə inkişaf edir.
4. Mədəniyyət nəsildən-nəsilə ötürülən milli bacarıq və səriştənin hüdudsuz xəzinəsidir. Mədəniyyət nəsildən-nəsilə genetik yolla ötürülmədiyindən onu sonrakı nəsillərə çatdırmaq üçün vasitə tələb olunur ki, həmin vasitə rolunda dil çıxış edir. Mədəniyyət olmadan dilin özünün mövcudluğu mümkün olmadığı kimi, dil olmadan da mədəniyyətin varlığından danışmaq olmaz.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006. 672 səh.
2. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi, Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1988. 538 səh.
3. Aksan D. Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim, 1. Cilt, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. 568 s.
4. Topkaya R. Dilin Aynasında Kültür: Humboldt Felsefesinde Dil-Kültür İlişkisi // Vira Verita, S. 2, 2016. 59-71 s.
5. Воробьев В.В. Лингвокультурология, М.: Издательство Российского университета дружбы народов, 2008. 340 стр.
6. фон Гумбольдт В. Язык и философия культуры, М.: Прогресс, 1985. 452 стр.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология, М.: Академия, 2001. 208 стр.
8. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков, М.: Наука, 1984. 226 стр.
9. Тимашева О.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации, М.: Флинта: Наука, 2016. 190 стр.
10. Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка, М.: Наука, 1983. 320 стр.

K. Hagverdiyeva

Different approaches to the language and culture problem in the history of linguistics

Summary

The issue of the interrelation of language and culture is one of the leading problems of modern linguistics. Even though a part of researchers refute that there is any connection between language and culture, most academics accept the fact that there is mutual interaction and influence between these two phenomena. Some of them advocate the idea of the cultural impact on the language, while others support the concept of the linguistic influence on the culture. However, the most widespread view is that although language and culture represent different semiotic systems, they are in dialectic unity. While approaching to the problem from this point of view, we can say that language is an integral part of the culture and it is a basic perception tool of culture because language expresses the peculiarities of national mentality. This approach to the problem of the interrelation of language and culture is one of the basic reference points of the cognitive linguistics. Being one of the trends of cognitive linguistics, linguoculturology accepts the language and culture in a unity and carries out

investigations in the context of the two interconnected phenomena. The cultural impact on the language is recently accepted as an obvious fact in the researches of linguistics and linguoculturology. The languages in the world are quite different from each other, since these differences are associated with the traditions and manners of behaviour that exist and develop in those languages. The article justifies the accuracy of this approach to the problem of language and culture.

К.Ахвердиева

**Различные подходы к проблеме языка и культуры в истории
языкознания
Резюме**

Проблема взаимосвязи языка и культуры – одна из ведущих проблем современной лингвистики. Несмотря на то, что часть исследователей опровергает существование связи между языком и культурой, большинство ученых согласны с тем фактом, что эти два феномена взаимосвязаны и оказывают влияние друг на друга. Некоторые ученые поддерживают идею влияния культуры на язык, в то время как другие утверждают, что это язык влияет на культуру. Однако наиболее распространенное мнение состоит в том, что, хотя язык и культура представляют собой разные семиотические системы, они находятся в диалектическом единстве. Подойдя к данной проблеме с этого ракурса, мы можем утверждать, что язык является неотъемлемой частью культуры- ее основным инструментом восприятия- так как язык выражает специфические черты национальной ментальности. Такой подход к проблеме взаимосвязи языка и культуры является одним из основных ориентиров в когнитивной лингвистике. Будучи одним из направлений в когнитивной лингвистике, лингвокультурология рассматривает язык и культуру как одно целое и проводит исследования с целью изучения взаимосвязи этих двух феноменов. Влияние культуры на язык в последние годы рассматривается как очевидный факт в исследованиях лингвистов и лингвокультурологов. Мировые языки заметно отличаются друг от друга так как эти отличия связаны с традициями и манерами поведения присущим культурам, в которых эти языки существуют и развиваются. В статье доказывается целесообразность данного подхода к проблеме языка и культуры.

**Rəyçi: Məmmədəli Novruzov
Filologiya elmləri doktoru, professor**